

Strategische kennis voor de wijk

Instrument Wijkanalyse opbouwwerk (pilotversie)

Katja van Vliet
Trudi Nederland

In samenwerking met Opbouwwerk Libertas Leiden

Oktober 2010

Inhoud

1	Inleiding	5
2	Kader	7
3	Toelichting op het instrument	9
3.1	Signalen	10
3.2	Bronnen	10
3.3	Analyse aanbod	10
3.4	Benodigde kennisontwikkeling	10
3.5	Samenvattende analyse en verslag	11
4	Ontwikkeling en toepassing van het instrument	13
Bijlagen:		
1	Invulschema	15
2	Verslag Wijkanalyse Opbouwwerk	19

1 Inleiding

Het Verwey-Jonker Instituut ontwikkelt in samenwerking met het opbouwwerk van Libertas Leiden een instrument voor het maken van wijkanalyses. Het uitwerken van dit instrument Wijkanalyse vindt plaats binnen het project Professionalisering Welzijnswerk. Het Verwey-Jonker Instituut voert dit project uit in het programma Iedereen Telt Mee voor het ministerie van VWS. Het instrument heeft als doel de inhoud van vernieuwend welzijnbeleid te helpen bepalen, met de kennis van opbouwwerkers. Opbouwwerkers in Leiden weten immers veel over de leefsituatie van bewoners. In deze publicatie is de ontwikkeling en de toepassing van het instrument Wijkanalyse opbouwwerk beschreven.

De achtergrond van het instrument is het inhoud geven aan Welzijn Nieuwe Stijl. In het Wmo-beleid van de gemeente Leiden staat de participatie van burgers centraal: 'Mensen activeren om hen in staat te stellen actief deel te nemen aan de samenleving.' In het 'uitvoeringsplan welzijn' uit 2009 is vastgelegd dat de gemeente Leiden de gewenste vernieuwing van het welzijnswerk op wijkniveau wil vormgeven. Voor dit doel werden in twee wijken in Leiden pilots opgezet.

Voor de vernieuwing van het welzijnswerk was het ook nodig de verhouding tussen de gemeente en Libertas Leiden (als grootste welzijnsorganisatie) opnieuw te definiëren. In het jaar 2010 heeft er regelmatig overleg plaatsgevonden om deze nieuwe verhouding ook contractmatig te vernieuwen. Er is gezocht naar een alternatief voor de bestaande contractvorm waarin de inspanningsverplichting van Libertas Leiden nog centraal staat. In de nieuwe afspraken wordt aan de hand van een concrete samenwerking van gemeente en welzijnsinstelling een vraag- en probleemgestuurd welzijnsplan gemaakt voor de pilotwijken. De contractverplichting zal hieraan worden aangepast. Daarnaast is Libertas Leiden voor een verdere professionalisering begonnen met een scholingstraject voor de opbouwwerkers. Het betreft een post-hbo-traject met een formele toetsing door de Hogeschool Utrecht en een door het ministerie van Onderwijs erkend certificaat. De titel van dit traject luidt: 'Effectiever samenwerken tussen spelers in wijk en stad'.

Het vaststellen van de inhoud van een vraag- en probleemgestuurd welzijnsplan door de gemeente Leiden en Libertas Leiden is in september 2010 nog in volle gang. Na het kiezen van de twee pilotwijken zijn de samenwerkingspartners gestart met het verzamelen van kennis over de leefsituatie van bewoners. De gemeente maakt daarvoor gebruik van de verzamelde kwantitatieve data over de twee wijken, zoals aantal bewoners, de infrastructuur, de opbouw van de wijk in groepen bewoners (beroep, opleiding, werkloosheid). In deze fase heeft Libertas Leiden samen met het Verwey-Jonker Instituut het instrument Wijkanalyse ontwikkeld. De bedoeling is om daarmee meer de belevingsinformatie achter de cijfers in het analyseproces van de twee wijken te betrekken. Voor de pilotwijken heeft Libertas Leiden ondertussen een wijkanalyse uitgevoerd, vanuit de kennis en professionaliteit van het opbouwwerk. De opbouwwerkers zijn na een eerste aarzeling erg enthousiast om hun kennis over de leefsituatie van bewoners op te tekenen. Een van hen zegt hierover: 'Ik wist niet dat ik zoveel kennis in mijn hoofd heb zitten.' Het instrument helpt hen die kennis te

systematiseren en te objectiveren. Ook helpt het om te reflecteren over een nieuwe aanpak van het opbouwwerk waarin de initiatieven en zelfredzaamheid van bewoners centraal staan.

De beide kennisbronnen (kwantitatief en kwalitatief) zijn bruikbaar voor het vaststellen van de speerpunten in de twee pilotgebieden. Deze speerpunten zijn leidinggevend voor het bepalen en afstemmen van de inhoud van het wijkgerichte welzijnswerk in deze gebieden. Daarbij wordt een onderscheid gemaakt in basisvoorzieningen en interventies. Welke basisvoorzieningen zijn er de komende jaren in deze wijken nodig en welke specifieke interventies moeten er komen? De werkwijze wordt begeleid met monitoring en evaluatie. Zo ontstaat een basis voor het vernieuwen van de verhouding tussen opdrachtgever en opdrachtnemer.

2 Kader

Voor de ontwikkeling van het instrument Wijkanalyse is gebruikgemaakt van een indeling van de leefsituatie van burgers in drie leefdomeinen. Dit kader ontleen we aan een onderzoek naar een bruikbaar model voor participatiebevordering voor Wmo-beleid (De Gruijter et al., 2010).¹ Dit participatiemodel is verder uitgewerkt in een onderzoek naar de participatiepatronen van mensen met een minimuminkomen in Roosendaal (Nederland et al, 2010).² Het is oorspronkelijk ontwikkeld door de Emancipatieraad (1995).³

Het participatiemodel maakt onderscheid tussen verschillende participatievormen in drie domeinen: het privédomein, het domein van werk, sociale zekerheid en voorzieningen, en het domein van het sociale leven. Hierdoor is het niet alleen mogelijk om verschillende activiteiten te onderscheiden, maar ook en vooral om de verbanden te leggen tussen uiteenlopende vormen van participatie, de soorten zelfredzaamheid die nagestreefd worden, en de leefdomeinen waarin de participatie plaatsvindt.

De onderscheiden participatievormen in de domeinen zijn gekoppeld aan vormen van zelfredzaamheid. Daarin zijn ook de twee centrale doelstellingen besloten van de Wmo in participatiebevorderend beleid. In het eerste leefdomein, het privédomein, vindt de zorgparticipatie plaats. Hieronder vallen de huishouding, opvoeding, zorg voor gezondheid, mantelzorg, milieuzorg en de contacten met anderen als het gaat om de dagelijkse omgang met vrienden, kennissen en familie. Wat betreft de zelfredzaamheid gaat het hier om zorgzelfredzaamheid. Het tweede leefdomein is de sfeer van werk, sociale zekerheid en voorzieningen. In dit domein vindt de opleidings-, de uitkerings- en de arbeidsparticipatie plaats. Het gaat in dit domein ook om het gebruik van voorzieningen, bijvoorbeeld zorgvoorzieningen in de Wmo en AWBZ, inkomensondersteuning enzovoorts. Al deze soorten participatie zijn samen te vatten met fysieke en financiële zelfredzaamheid. En in het derde leefdomein gaat het om sociale participatie in de recreatie, het welzijnswerk, het vrijwilligerswerk, politiek, sociale netwerken, sport en cultuur. We hebben het dan over de sociale zelfredzaamheid van burgers.

Door gebruik te maken van dit kader kunnen we de normatieve grondslag van het Wmo-beleid als volgt samenvatten: zelfredzaamheid door brede participatie. Iemand is pas zelfredzaam als er sprake is van een adequate en gelijkwaardige combinatie van participatie in de drie leefdomeinen. Het gaat hier om een flexibele combinatie die kan wisselen naar gelang levensfase en levensloop. Uitgangspunt voor de Wmo is dan dat iemand zelfredzaam is als hij of zij in elk van de drie leefsferen in meer of mindere mate actief is.

---

1 Gruijter, M. de, Marissing, E. & Nederland, T. (2010). *Participatiebevordering in de Wmo. Participeren in drie leefdomeinen*.

Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

2 Nederland, T., Stavenuiter, M. & Bulsink, D. (2010). *Nergens in beeld. De leefsituatie van de minima in Roosendaal*. Utrecht: Verwey-Jonker Instituut.

3 Emancipatieraad (1995). *Meisjes en jongens, zelfstandig nu en in de toekomst*. Den Haag: Emancipatieraad.

Schematisch ziet het kader er als volgt uit:

Domeinen en doel	Participatievormen
Privédomein	Huishouding
Zorgzelfredzaamheid	Opvoeding
	Zorg voor gezondheid
	Administratie
	Contacten in privésfeer
	Mantelzorg
	Zorg voor milieu
Domein van werk, sociale zekerheid en voorzieningen	Opleiding (+her-, om- en bijscholing)
	Betaald werk
Financiële en fysieke zelfredzaamheid	Gebruik uitkeringen
	Gebruik voorzieningen
Domein van sociale leven	Recreatie
Sociale zelfredzaamheid	Welzijnswerk
	Vrijwilligerswerk
	Politiek
	Sociale netwerken
	Sport
	Cultuur

3 Toelichting op het instrument

Het doel van het instrument Wijkanalyse opbouwwerk is het verzamelen van strategische kennis op basis van de kennis en signalen van het wijkopbouwwerk. Met deze strategische kennis kan het opbouwwerk zelf de belangrijkste knelpunten en problemen rond de leefbaarheid in een wijk analyseren. Het vormt het uitgangspunt voor een actieve inbreng in het beleidsproces rond de Wmo. Het instrument is aanvullend op kwantitatieve gegevens van de drie leefdomeinen en geeft een beeld van het verhaal achter de cijfers.

Het instrument wordt gebruikt door opbouwwerkers die de verschillende onderdelen van het instrument invullen vanuit hun kennis en expertise. Hun signalen zullen vooral betrekking hebben op die leefdomeinen, thema's of participatievormen waarover het opbouwwerk de meeste kennis heeft. Het instrument biedt echter ook ruimte voor het signaleren van kennisleemtes. Door regelmatig, bijvoorbeeld tweejaarlijks, het instrument in te vullen krijgt het opbouwwerk feedback over de voortgang en de resultaten.

Het instrument is ontwikkeld voor opbouwwerkers, maar is ook aan te passen voor andere professionals die werken met direct bewonerscontact in een wijk. Hierdoor ontstaat een completer beeld van de ervaringen achter de cijfers, vanuit meerdere kennisbronnen. Denk aan welzijnswerkers, onderwijzers, eerstelijnsgezondheidszorgers (huisartsen, wijkverpleegkundigen).

Het frame van het instrument bestaat uit vijf analyseonderdelen (zie de kolommen in het invulschema en de uitleg hierna). Opbouwwerkers vullen deze onderdelen in voor de onderscheiden participatievormen in de diverse leefdomeinen (zie voor een compleet overzicht het invulschema in bijlage 1).

DOMEINEN EN PARTICIPATIE-VORMEN	SIGNALEN	BRONNEN	ANALYSE AANBOD	KENNIS-ONTWIKKELING (vragen en methoden)
I PRIVÉDOMEIN Zorgzelfredzaamheid Huishouden, zorgen en opvoeden				
II Domein van werk, sociale zekerheid en voorzieningen Financiële en fysieke zelfredzaamheid Leren en werken				
III Domein van het sociale leven Sociale zelfredzaamheid Wonen/leven				

3.1 Signalen

In de kolom signalen gaat het om observaties van het opbouwwerk die problemen en kansen betreffen, behoeften en vragen in het betreffende leefdomein. De signalen hebben vooral te maken met in de hoofden van opbouwwerkers opgeslagen belevingskennis (impliciete kennis), voortkomend uit regelmatige, vaak intensieve, contacten met mensen in de wijk. Met belevingskennis doelen we op de belangrijkste oordelen van bewoners over de leefsituatie in de wijk. Deze belevingskennis blijkt een belangrijke aanvulling op kwantitatieve, meetbare en geobjectiveerde statistische kennis die de grondslag vormt voor lokaal sociaal beleid. Overigens kan het ook om positieve signalen gaan.

Sommige signalen kunnen in meerdere domeinen terugkomen. Het regelmatig invullen van het instrument geeft inzicht in veranderingen en verbeteringen.

3.2 Bronnen

De opbouwwerkers onderbouwen hun observaties zo veel mogelijk met bronnen zoals rapportages van Libertas Leiden zelf, de gemeente en andere organisaties. De bron kan ook een bewonersbijeenkomst zijn of een bijeenkomst met andere partijen in de wijk, zoals professionals van andere organisaties en/of vrijwilligers. Het kan ook gaan om een structurele systematische observatie van het opbouwwerk zelf (al dan niet gedeeld door andere professionals en/of vrijwilligers die in de wijk werkzaam zijn). Afhankelijk van de mate van onderbouwing zal aanvullende kennisontwikkeling nodig zijn (zie betreffende kolom).

3.3 *Analyse aanbod*

Dit is de belangrijkste kolom van het instrument. In deze kolom staat de analyse die uiteindelijk tot strategische kennis leidt. De opbouwwerkers maken een analyse van het bestaande aanbod in relatie tot de signalen. De opbouwwerkers vullen hier in wat er vanuit het perspectief van het opbouwwerk nodig is om de gesignaleerde problemen, vragen en behoeften te beantwoorden. Als de signalen nog niet goed onderbouwd kunnen worden dan zal eerst aanvullende kennisontwikkeling plaats moeten vinden (laatste kolom). Een voorbeeld: het opbouwwerk signaleert in het privé domein dat er sprake is van problematische gezinssituaties bij ongewoon veel gezinnen. Er is weliswaar sprake van individuele hulpverlening, maar een preventief groepsgericht aanbod zou hierop een goede aanvulling kunnen zijn. Dit zou nader onderzocht kunnen worden (kolom kennisontwikkeling).

3.4 *Benodigde kennisontwikkeling*

Mocht er aanvullende kennis nodig zijn om de signalen goed te onderbouwen en nader te onderzoeken, dan komen in deze kolom de te onderzoeken vragen te staan en de methoden om de kennis te verzamelen. Het gaat daarbij vooral om methoden voor het ontwikkelen van kennis in samenspraak en samenwerking met bewoners, en om methoden die zijn gericht op het betrekken van bewoners die minder goed in beeld zijn.

3.5 *Samenvattende analyse en verslag*

Na invulling en eventueel bijstelling van het schema worden de resultaten beschreven in een verslag. Het verslag bevat een samenvattende analyse en synthese van de informatie die met het wijkinstrument verzameld is. De volgende criteria zijn geformuleerd voor het wel of niet opnemen van signalen in het instrument en voor de weging en selectie van de signalen:

- urgentie (het behoeft direct aandacht);
- belang (het is een structureel gegeven in de wijk);
- toekomstgericht (het heeft veranderingspotentie, is gericht op preventie);
- haalbaar (er zijn mogelijkheden om erop in te zetten);
- Wmo-‘proof’ (bewonersparticipatie is mogelijk en het levert een bijdrage aan samenlevingsopbouw);
- toetsing aan het beleid van de gemeente (het past in het beleid van de gemeente of het ontbreekt juist).

In de bijlagen zijn het invulschema en het format voor het verslag van de uitgevoerde wijkanalyse opgenomen. Dit verslag is de samenvatting van de onderbouwde signalen van het opbouwwerk. Het kan een belangrijke rol spelen in het ontwikkelen van vernieuwend welzijnsbeleid voor een wijk.

4 Ontwikkeling en toepassing van het instrument

Het instrument is ontwikkeld in nauwe samenwerking met Libertas Leiden. Dit gebeurde in bijeenkomsten met de betrokken managers (zorg en welzijn Leiden Noord en de Oostelijke Binnenstad), het hoofd stedelijke diensten welzijn en drie opbouwwerkers. De betrokken opbouwwerkers hebben de proefversie van het instrument uitgetest in hun eigen werkgebied. In de bijeenkomsten is zowel de inhoud van de verkregen informatie besproken, als de bruikbaarheid van het instrument. Hoewel het wat tijd kostte om vertrouwd te raken met het instrument zijn de betrokken opbouwwerkers positief. Ze zijn van mening dat ze door het invullen van het instrument en via het verslag beter inzicht hebben gekregen in wat er speelt in hun wijk. Ze kunnen hun signalen beter onderbouwen, duidelijker aangeven wat de prioriteiten zijn, waar de lacunes in het aanbod zitten en wat er aan kennisontwikkeling nodig is.

Het is de intentie van Libertas Leiden om het instrument te gaan gebruiken in alle wijken waar het opbouwwerk actief is. Het instrument biedt het opbouwwerk van Libertas Leiden de mogelijkheid om op structurele en onderbouwde wijze strategische kennis rondom de wijk en haar bewoners inzichtelijk te maken. Het instrument draagt bij aan de professionalisering van het opbouwwerk. De opbouwwerkers die het instrument eerder toetsten in hun werkgebied, zijn de deskundigen die ingezet worden om de andere opbouwwerkers te trainen. Libertas Leiden stelt graag haar ervaring en deskundigheid ter beschikking om dit instrument bij andere organisaties te implementeren.

Bijlage 1 Invulschema

Instrument Wijkanalyse door het opbouwwerk (pilotversie)

© Verwey-Jonker Instituut
September 2010

Wijk:

I PRIVÉDOMEIN

Zorgzelfredzaamheid
Huishouden, zorgen en opvoeden

THEMA'S/ PARTICIPATIEVORMEN	SIGNALLEN	BRONNEN	ANALYSE AANBOD	KENNISONTWIKKELING (vragen en methoden)
Huishouding				
Opvoeding				
Zorg voor gezondheid				
Contacten in de privésfeer				
Mantelzorg				
Zorg voor directe leefomgeving				
Persoonlijke ontwikkeling				

II Domein van werk, sociale zekerheid en voorzieningen

Financiële en fysieke zelfredzaamheid

Leren en werken

THEMA'S/ PARTICIPATIEVORMEN	SIGNALLEN	BRONNEN	ANALYSE AANBOD	KENNISONTWIKKELING (vragen en methoden)
Opleiding (+her-, om- en bijscholing)				
Betaald werk				
Gebruik uitkeringen				
Gebruik voorzieningen				
Budgettering				

III Domein van het sociale leven

Sociale zelfredzaamheid

Wonen/leven

THEMA'S/ PARTICIPATIEVORMEN	SIGNALEN	BRONNEN	ANALYSE AANBOD	KENNISONTWIKKELING
Recreatie				
Ontmoeting				
Activering				
Vrijwilligerswerk				
Belangenbehartiging				
Sociale netwerken				
Sport				
Cultuur				
Leefomgeving/ wonen				

Bijlage 2 Verslag Wijkanalyse Opbouwwerk

Wijk:
Auteur:
Datum:

Inleiding

Dit verslag bevat een samenvattende analyse en synthese van de gegevens die zijn verzameld met het instrument Wijkanalyse opbouwwerk. Het doel van het instrument is het verzamelen van strategische kennis op basis van signalen van het wijkopbouwwerk. Deze strategische kennis levert informatie op voor de betrokken partijen, zoals de welzijnsorganisatie zelf, de bewoners, de gemeente en andere partners in de wijk over vragen, behoeften, problemen en kansen in een wijk, de aansluiting van het aanbod daarop en eventuele lacunes in het aanbod en de benodigde kennisontwikkeling. Het opbouwwerk vult het instrument in vanuit de eigen expertise. Vanuit een gesignaleerd vraagstuk of een tekort formuleert het opbouwwerk vanuit dat perspectief de richting van de benodigde ondersteuning en eventuele kennisontwikkeling.

Het instrument gaat uit van een onderscheid naar participatievormen in drie leefdomeinen: het privédomein, het domein van werk, sociale zekerheid en voorzieningen, en het domein van het sociale leven. De verschillende participatievormen in de domeinen zijn gekoppeld aan vormen van zelfredzaamheid (zie tabel). Voor elk thema binnen de drie leefdomeinen heeft het opbouwwerk informatie verzameld over signalen (observaties over behoeften, vragen, problemen en kansen), bronnen waarop die signalen zijn gebaseerd, een analyse van het bestaande aanbod in relatie tot de signalen en eventueel benodigde kennisontwikkeling om signalen en benodigd aanbod goed te kunnen onderbouwen (zie bijlage 1 voor een overzicht van het instrument).

Domeinen en doel	Participatievormen
Privédomein	Huishouding
	Opvoeding
Zorgzelfredzaamheid	Zorg voor gezondheid
	Contacten in privésfeer
	Mantelzorg
	Persoonlijke ontwikkeling
	Zorg voor de directe leefomgeving
Domein van werk, sociale zekerheid en voorzieningen	Opleiding (+her-, om- en bijscholing)
	Betaald werk
Financiële en fysieke zelfredzaamheid	Gebruik uitkeringen
	Gebruik voorzieningen
	Budgettering
Domein van het sociale leven	Recreatie
	Ontmoeting
Sociale zelfredzaamheid	Activering
	Vrijwilligerswerk
	Belangenbehartiging
	Sociale netwerken
	Sport
	Cultuur
	Leefomgeving/wonen

Het verslag is opgebouwd aan de hand van bovenstaande domeinen en participatievormen en mondt uit in de benoeming van een aantal speerpunten.

Criteria

Het verslag bevat een samenvattende analyse en synthese van de informatie die met het wijkinstrument verzameld is. De volgende criteria zijn geformuleerd voor de opname van signalen in het instrument en de weging en selectie van deze signalen:

1. urgentie en belang (het heeft direct aandacht);
2. belang (het is een structureel gegeven in de wijk);
3. toekomstgericht (het heeft veranderingspotentie, is gericht op preventie);
4. haalbaar (er zijn mogelijkheden om erop in te zetten);
5. Wmo-‘proof’ (bewonersparticipatie is mogelijk en het levert een bijdrage aan samenlevingsopbouw);
6. toetsing aan het beleid van de gemeente (het past in het beleid van de gemeente of het ontbreekt juist).

I PRIVÉDOMEIN: zorgzelfredzaamheid, huishouden, zorgen en opvoeden

[Max. 1 pagina]

[Per thema een alinea met samenvattende analyse van de signalen met vermelding van bronnen, analyse van het aanbod, eventuele lacunes en eventueel benodigde kennis]

Huishouding

Opvoeding

Zorg voor gezondheid

Contacten in privésfeer

Mantelzorg

Samenvattende analyse privédomein

[samenhang tussen signalen, toespitsing op belangrijkste signalen]

II DOMEIN VAN WERK, SOCIALE ZEKERHEID EN VOORZIENINGEN: financiële en fysieke zelfredzaamheid, leren en werken

[Max. 1 pagina]

[Per thema een alinea met samenvattende analyse van de signalen met vermelding van bronnen, analyse van het aanbod, eventuele lacunes en eventueel benodigde kennis]

Opleiding (+ber-, om- en bijscholing)

Betaald werk

Gebruik uitkeringen

Gebruik voorzieningen

Budgettering

Samenvattende analyse domein van werk, sociale zekerheid en voorzieningen

III DOMEIN VAN HET SOCIALE LEVEN: sociale zelfredzaamheid, wonen/leven

[Max. 2 pagina's]

[Per thema een alinea met samenvattende analyse van de signalen met vermelding van bronnen, analyse van het aanbod, eventuele lacunes en eventueel benodigde kennis]

Recreatie

Ontmoeting

Activering

Vrijwilligerswerk

Belangenbehartiging

Sociale netwerken

Sport

Cultuur

Leefomgeving/wonen

Samenvattende analyse domein van het sociale leven

IV SAMENVATTING EN CONCLUSIES

7. Per domein (zie samenvattende analyse)
8. Speerpunten⁴
9. Geconstateerde lacunes en mogelijke oplossingen
10. Aanbevelingen

---

⁴ Naast inhoudelijke speerpunten kan kennisontwikkeling (interactieve methoden) ook een speerpunt zijn.

Colofon

Opdrachtgever/financier	Ministerie van VWS, Programma 'Beter in Meedoen'
Auteurs	Dr. K.P. van Vliet Drs. T. Nederland Met mederwerking van: Ali el Ali (Libertas Leiden) Karen Bos (Libertas Leiden) Marianne van Brussel (Libertas Leiden) Anja van Denzen (Libertas Leiden) Tineke van Rossum (Libertas Leiden) Sophy Wolters (Libertas Leiden)
Uitgave	Verwey-Jonker Instituut Kromme Nieuwegracht 6 3512 HG Utrecht T (030) 230 07 99 F (030) 230 06 83 E secr@verwey-jonker.nl Website www.verwey-jonker.nl

De publicatie

De publicatie kan gedownload worden via onze website: <http://www.verwey-jonker.nl>

ISBN 978-90-5830-400-1

© Verwey-Jonker Instituut, Utrecht 2010

Het auteursrecht van deze publicatie berust bij het Verwey-Jonker Instituut.

Gedeeltelijke overname van teksten is toegestaan, mits daarbij de bron wordt vermeld.

The copyright of this publication rests with the Verwey-Jonker Institute.

Partial reproduction of the text is allowed, on condition that the source is mentioned.

